

*Polder Rijnenburg
cultuurhistorische landschapsanalyse*

© DS - april 2007

Projectteam

Maike van Stiphout, Stefanie van der Ploeg, Fred Booy,
Willem Jan Snel, Marieke Berkers, Lorenza Crotti

Fotografie

DS, Marieke Berkers, Fred Booy
Gemeente Utrecht, afdeling Cultuurhistorie, J.A. van der Hoeve

DS

Overtoom 197
1054 HT Amsterdam
T 020 53 01 252
www.ds.landschapsarchitecten.nl
info@ds.landschapsarchitecten.nl

Aan de tekeningen kunnen geen rechten worden ontleend.

Polder Rijnenburg -
cultuurhistorische landschapsanalyse

april 2007

Opdrachtgever
Gemeente Utrecht, Sectie Cultuurhistorie

Ontwerp

Inhoudsopgave

Inleiding 7

1 Landschapsgenese en bewoningsgeschiedenis 9

2 Kaartenanalyse 17

1665 17

1850 20

1942 23

2004 27

3 Uitgangspunten 31

3.1 Verbindingen 32

3.2 Grenzen 34

3.3 Hoogteverschillen 36

3.4 Ensembles 38

3.5 Inheemse beplanting 39

4 De archeologie van het gebied Rijnenburg 41

Bijlage 1 - Catalogus bouwhistorische objecten

Bijlage 2 - Catalogus archeologische vindplaatsen

Relevante literatuur

onderzoeksgebied Rijnenburg

Inleiding

In het gebied Rijnenburg zijn voor de komende jaren grootschalige ruimtelijke ingrepen gepland. Het voornemen is om in Rijnenburg 5.000 tot 8.000 woningen te bouwen in een hoogwaardig woonmilieu dat aansluit op de regionale woningvraag. Naast wonen is er ruimte voor werken, groen en water. In aanloop naar deze ontwikkelingen is DS gevraagd een cultuurhistorische analyse te doen, alsmede uitgangspunten voor veranderingen in het cultuurhistorische landschap van het gebied Rijnenburg op te stellen. Analyse begint vaak met goed kijken. Er is daarom getracht vanuit het huidige landschap naar het verleden te kijken. Waarom ziet het landschap van nu eruit zoals het eruit ziet? De uiterlijk kenmerken van het huidige landschap zijn namelijk het gevolg van vele eeuwen van transformatie, al dan niet door mensenhanden veroorzaakt. Daarnaast is onderzoek gedaan aan de hand van literatuurstudie, kaartenstudie en bestudering van archiefmateriaal. Onderliggend rapport is het resultaat.

Hoofdstuk 1 geeft de landschapsgenese en bewoningsgeschiedenis van het gebied Rijnenburg in korte schets aan de hand van twee tijdperken. De gebeurtenissen in de pre- en protohistorie en de middeleeuwen vertellen het verhaal van het ontstaan van stroomruggen en oeverwallen en de tijd van de 'Grote Ontginningen'.

Op ontwikkelingen in de nieuwe en de nieuwste tijd wordt in hoofdstuk twee ingegaan. Beschrijvingen en karakterisering worden weergegeven in tientallen aspectenkaarten en in tekst. De kaarten, analysekaarten over

de topografische kaart 1:25.000 geprojecteerd, geven inzicht in ontwikkelingen op het gebied van bodem, infrastructuur, bewoning en waterhuishouding. Als ijkpunten worden de jaren 1665, 1850 en 1942 en 2004 gehanteerd. De keuze voor deze jaartallen geschiedde op basis van historische omslagmomenten die van invloed zijn geweest op het uiterlijk van het cultuurhistorisch landschap. Naarmate de eeuwen elkaar opvolgen wordt steeds meer helder hoezeer de geschiedenis is verweven met de basisstructuur van het landschap. Een structuur die wordt gevormd door hoogteverschillen, variatie in bodemtypen en bodemgebruik. Ook wordt uiteengezet hoe occupatiepatronen en bewoningsvormen hun sporen nalaten in het landschap.

In het derde hoofdstuk worden uitgangspunten opgesteld die de aanleiding zijn voor het formuleren van een aantal nader uit te werken onderzoekopgaven. De resultaten hiervan dienen als leidraad voor de later op te stellen randvoorwaarden voor het stedenbouwkundig plan. Bij het formuleren van de uitgangspunten is steeds de volgende vraag gesteld: 'Welke waardevolle landschappelijke elementen, nu nog op enigerlei wijze zichtbaar aanwezig, kunnen in de toekomst bijdragen aan het vormgeven van nieuw landschap?' In het bijzonder wordt daarbij ingegaan op de fenomenen verbindingen, hoogteverschillen, grenzen, ensembles en inheemse beplanting.

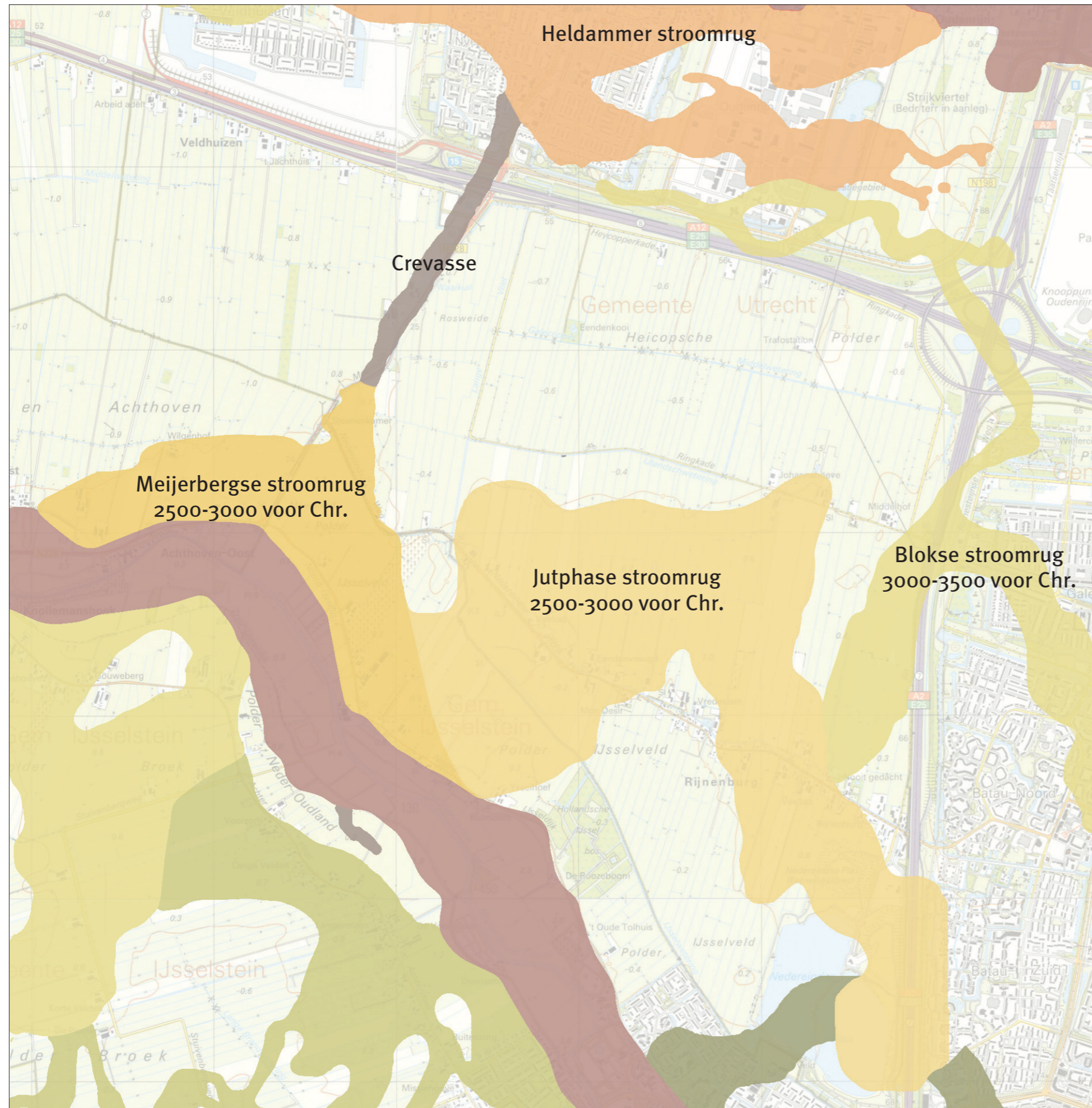
Hoofdstuk vier is gewijd aan archeologische uitgangspunten. Dit gedeelte geeft antwoord op de vraag waarom Rijnenburg archeologisch van belang is. In de vorm van een reeks aanbevelingen wordt een voorstel gedaan tot opmaak van de toekomstige agenda op archeologisch vlak. Er wordt met name ingegaan op de inbedding van archeologie en cultuurhistorie in het planproces.

Ten slotte treft u als bijlagen een inventarisatie van Rijksmonumenten en boerderijen en een beknopte catalogus van archeologische vindplaatsen aan. Hier zijn de kwaliteiten van archeologische en cultuurhistorische relictten beschreven en in beeld en kaart vastgelegd.

luchtfoto van Rijnenburg afkomstig van Google Earth

stroomruggenkaart, Berendsen

1 Landschapsgenese en bewoningsgeschiedenis tot de middeleeuwen

Pre- en protohistorie

De grove trekken van het uiterlijk van het huidige landschap van Rijnenburg zijn het gevolg van oprukken van landijs zo'n tweehonderdduizend jaar geleden in de saale-ijstijd. Krachtige gletsjers ploegden zich voort, gesteente en grond voor zich uit schuivend. Op deze wijze zijn onder meer de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug ontstaan. De Rijn, die voorheen haar hoofdbedding in de IJsselvallei had, werd naar het westen afgebogen. Deze westelijke stroming bleef bestaan, ook nadat het ijs was verdwenen. De Rijn kende verschillende beddingen. Zo stroomt de Hollandse IJssel waarschijnlijk door een oude stroombedding van de Rijn. In de laatste ijstijd, het weichselien, waarin het landijs niet tot Nederland reikte, werd over heel Nederland zand afgezet. In Rijnenburg ligt dit zogenaamde dekzand niet meer aan het oppervlak, maar circa vier meter diep. Het dekzand is hier geërodeerd door latere rivieractiviteit of bedekt door jongere sedimenten.

De saale- en weichsel-ijstijd, samen het pleistoceen genoemd, werden 10.000 jaar geleden opgevolgd door het tijdvak van het holoceen. In dit tijdvak, dat tot de dag van vandaag voortduurt, begon de temperatuur geleidelijk te stijgen. Het hierdoor smeltende landijs veroorzaakte een sterke stijging van de zeespiegel. Door het hoge zeewaterniveau stagneerde de afvoer van rivierwater richting zee en ontstond in West-Nederland een moerasachtige rivierdelta. De voorlopers van de huidige rivieren konden bij hoogwater ongestoord buiten hun natuurlijke oevers

treden. Gedurende al die jaren voerden de natuurlijke watergangen het sediment aan dat bij overstromingen naast de geul werd afgezet. Daarbij kwam het relatief zware zand het eerste tot rust. Door deze sterke sedimentatie van relatief grove deeltjes terzijde van de rivierbedding ontstonden zandige hoogten die, nadat de rivieren in enkele grote beddingen geconcentreerd geraakt waren, de vorm kregen van vele kilometers lange, lage ruggen, de zogenaamde oeverwallen. Onder normale omstandigheden stroomde de rivier daar tussendoor, maar bij hogere waterstand liep het water aan weerskanten over deze oeverwallen heen. Hierdoor werden oeverwallen steeds weer afgebroken en ergens anders opnieuw gevormd. Ten slotte overlaptten ze elkaar en groeiden zij aaneen tot brede stroken die stroomruggen worden genoemd. Deze stroomruggen waren oorspronkelijk begroeid met loofbos dat, afhankelijk van de vochtigheid van de bodem, uit essen, iepen of eiken bestond. Aan weerszijden van de stroomruggen stagneerde het overstromingswater van de rivier. De fijne deeltjes konden gaan bezinken en hier ontstonden gebieden met zware klei, de komgronden. Tot op grote afstand van de rivier werd klei afgezet, de stroomstelsels waren immers uitgestrekt. Komgronden waren laag gelegen en hier en daar zo moerassig dat afgestorven plantenresten er niet of nauwelijks verteerden en zich in tijden dat de slibafzetting niet veel betekende ophoopten tot dikke veenlagen. In latere periodes konden nieuwe overstromingen hier dan weer klei op achterlaten. Op deze wijze ontwikkelde zich een pakket van afwisselende klei- en veenlagen.

In Rijnenburg is op een betrekkelijk klein gebied een groot deel van de boven beschreven fenomenen herkenbaar in de ondergrond en zelfs zichtbaar in het huidige landschap. Zo heeft Rijnenburg zijn huidige verschijningsvorm en zijn bewoningsgeschiedenis voor een belangrijk deel te danken aan de stroomruggen in de ondergrond. Door het gebied lopen de Jutphase stroomrug, de Blokse stroomrug en de Meijerbergse stroomrug. Deze stroomruggen maken deel uit van het Linschotense stroomstelsel. De sedimenten van dit stelsel zijn gevormd tussen 4500 en 1500 voor Chr. De oudste stroomrug is de Blokse Stroomrug, deze loopt evenwijdig aan de huidige A2. Op de Jutphase stroomrug en de Meijerbergse stroomrug, ontstaan na 3000 voor Chr., bevonden zich in de Romeinse Tijd de meeste nederzettingen. De stroomruggen zijn nu nog als opvallend micro-reliëf zichtbaar in het gebied. Tussen de stroomruggen liggen de laaggelegen komgronden. In Rijnenburg liggen er twee. Ter hoogte van de IJssellandse Wetering ligt een zeer klein, niet opvallend komgebied. De lage en vlakke Heicopsche Polder en Polder Reijerscop zijn onderdeel van juist een van de meest uitgestrekte komgronden van Utrecht. Beide komgronden bestaan uit een laag van ongeveer een meter klei op een dik veenpakket.

Bewoning en infrastructuur

De eerste sporen van bewoning in het gebied dateren uit de ijzertijd van 250 tot 12 voor Chr. De eerste bewoners vestigden zich op de oeverwallen langs de toenmalige stroomgeul van de rivier. Ook vinden we bewoning op de oude stroomruggordels. Dat de bewoners hier neerstreken is te verklaren door de

geïnterpreteerde landschappelijke sfeerkaart omstreeks het jaar 0, de Romeinse tijd

hoge ligging en de zanderige ondergrond. Deze gronden overstroomden minder vaak. In het geval ze toch onder water kwamen te staan, waren ze in vergelijking met andere gronden ook snel weer droog. Uit de Romeinse Tijd (12 voor Chr. - 450 na Chr.) zijn verschillende nederzettingssporen gevonden rond Rijnenburg. Het betreft daarbij zowel Romeinse als inheemse nederzettingen. Het gebied Rijnenburg ligt niet ver ten zuiden van de 'Limes', de noordelijke grens van het Romeinse Rijk op de oeverwal van de Rijn. De Romeinen hadden ten zuiden van deze grens een weg aangelegd en deze had naast verdedigingswaarde ook een functie in het sociale en economische verkeer. Rond de Limesweg lagen niet alleen Romeinse soldaten gelegerd, er ontstonden complete Romeinse nederzettingen. De aanwezigheid van het relatief grote aantal Romeinen veroorzaakte een grote behoefte aan voedsel en daardoor aan landbouwgrond. Door de gunstige opbouw van de bodem van Rijnenburg was het gebied een groot deel van het jaar geschikt voor landbouw. In het verder moerassige achterland van de oeverwal van de Rijn was dat vrij uitzonderlijk. Dit maakte dat het gebied Rijnenburg aantrekkelijk werd voor bevoorrading van de Romeinse nederzettingen langs de Limes. De lokale bevolking zal hebben geprofiteerd van deze sociaal-economische bloei.

Om van de ene plek naar de andere te komen gebruikten zowel de inheemse bevolking als de Romeinen zeer waarschijnlijk de hogere delen, de oeverwallen. Omdat al eeuwenlang bewoning op de oeverwallen plaatsvond zullen er al paadjes hebben gelopen ter verbinding van de bestaande nederzettingen. Veel van het grotere transport zal via de toenmalige kreken en rivierlopen die door het gebied liepen per boot zijn gegaan. De stroomruggen liggen min of meer evenwijdig aan elkaar en om van de ene naar de andere stroomrug te komen moest men door het lage, moerassige gebied. Ook tussen de oeverwal van de Rijn en de bewoningslocaties in Rijnenburg lag een uitgestrekt, moeilijk toegankelijk moeras. Om transport door dit moeras mogelijk te maken werd door de Romeinen mogelijk een watergang gegraven. Hiertoe zou een natuurlijk riviertje dat als Marne, Marre of Mare werd aangeduid zijn doorgetrokken in de richting van de toenmalige IJssel. Met het graven van dit water werd transport mogelijk tussen de Romeinse legerkampen langs de Limes en de landbouwgronden langs de toenmalige IJsselloop. De huidige Meerndijk ligt op de plaats van de vroegere watergang. Vondsten die ter hoogte van de Meerndijk gedaan zijn bij een archeologische opgraving in 1993 duiden op een watergang die tien tot vijftien meter breed en twee meter diep was. Mogelijk betreft het hier het door de Romeinen gegraven kanaal. De watergang raakte verzand nadat de Romeinen het gebied verlieten. Vanaf de derde eeuw na Chr. verlieten de inheemse bewoners hun nederzettingen. Aanleiding is hoogstwaarschijnlijk het zich terugtrekkende Romeinse leger. Het sociaal-economische systeem dat door de Romeinen was opgebouwd stortte volledig ineen. Voor de inheemse bevolking bood het gebied onvoldoende bestaansmogelijkheden. Gedurende bijna duizend jaar lijkt Rijnenburg daarna niet bewoond te worden.

Vroege middeleeuwen 450-1050

Er zijn in het gebied Rijnenburg voor alsnog geen vondsten uit de vroege middeleeuwen gedaan. Dit wijst erop dat het gebied in dit tijdperk hoogstwaarschijnlijk niet werd bewoond. Pas halverwege de middeleeuwen – vanaf de tiende eeuw – ging men weer wonen in het gebied. Wederom vestigden de eerste bewoners zich op de hoogste, droge gronden. Nog steeds was alleen op deze hoger gelegen delen bewoning in het gebied mogelijk. Ook voor bouwland was dit de aangewezen plek. De weidegronden lagen op de lagere delen. Naar het zich nu laat aanzien heeft men bij de hernieuwde occupatie in eerste instantie niet voor dezelfde oude stroomruggen gekozen als bij de eerdere bewoning van het gebied, duizend jaar eerder. Mogelijk waren de toenmalige hoge ruggen niet meer herkenbaar door de eeuwenlange sedimentatie van rivierklei. De eerste ontginningen rond de tiende eeuw vinden plaats vanaf de oeverwal van de dan redelijke binnen de vaste oevers stromende IJssel. Al direct werd een begin gemaakt met het ontwateren van het hoger gelegen land. Deze ontginning staat bekend als blokverkaveling. Men ging weinig georganiseerd en vaak op lokaal initiatief te werk en dit leverde een onregelmatig, blokachtig verkavelingspatroon op. Rond Rijnenburg is geen blokverkaveling herkenbaar. Het is ook niet waarschijnlijk dat een dergelijke verkaveling hier heeft plaatsgehad. Een klein gedeelte van Polder IJsselveld, ten zuiden van Rijnenburg, vertoont wel nog steeds een blokachtig verkavelingspatroon. Wellicht heeft een groter deel van de allereerste verkaveling wel plaatsgevonden in blokverband. Het blokpatroon is nu niet meer herkenbaar als gevolg van laatmiddeleeuwse herverkaveling in stroken.

Vanaf de elfde eeuw kregen boeren het recht hun kavels onbeperkt naar achteren toe te verlengen. Dit wordt recht van 'vrije opstrek' genoemd. De percelen werden steeds verder doorgetrokken, totdat men op een natuurlijke begrenzing of een andere ontginning stuitte. Mogelijk is het Nedereind van Jutphaas, ten weerszijden van de Nedereindse Weg op deze wijze ontgonnen. De Nedereindse Weg heeft daarbij gediend als ontginningsbasis. De IJsselwetering is, als landscheiding, de grens tussen deze ontginningen en de ontginning vanaf de IJssel. Het is ook denkbaar dat de IJsselwetering al als riviertje bestond en heeft gediend als natuurlijke begrenzing tussen de beide ontginningen. Voor het huidige wegenstelsel werd vanaf circa de elfde eeuw de basis gelegd. De oudste wegen in het gebied Rijnenburg werden gedeeltelijk aangelegd op de meest logische plek, de hoge en droge stroomruggen.

Late middeleeuwen 1050-1500

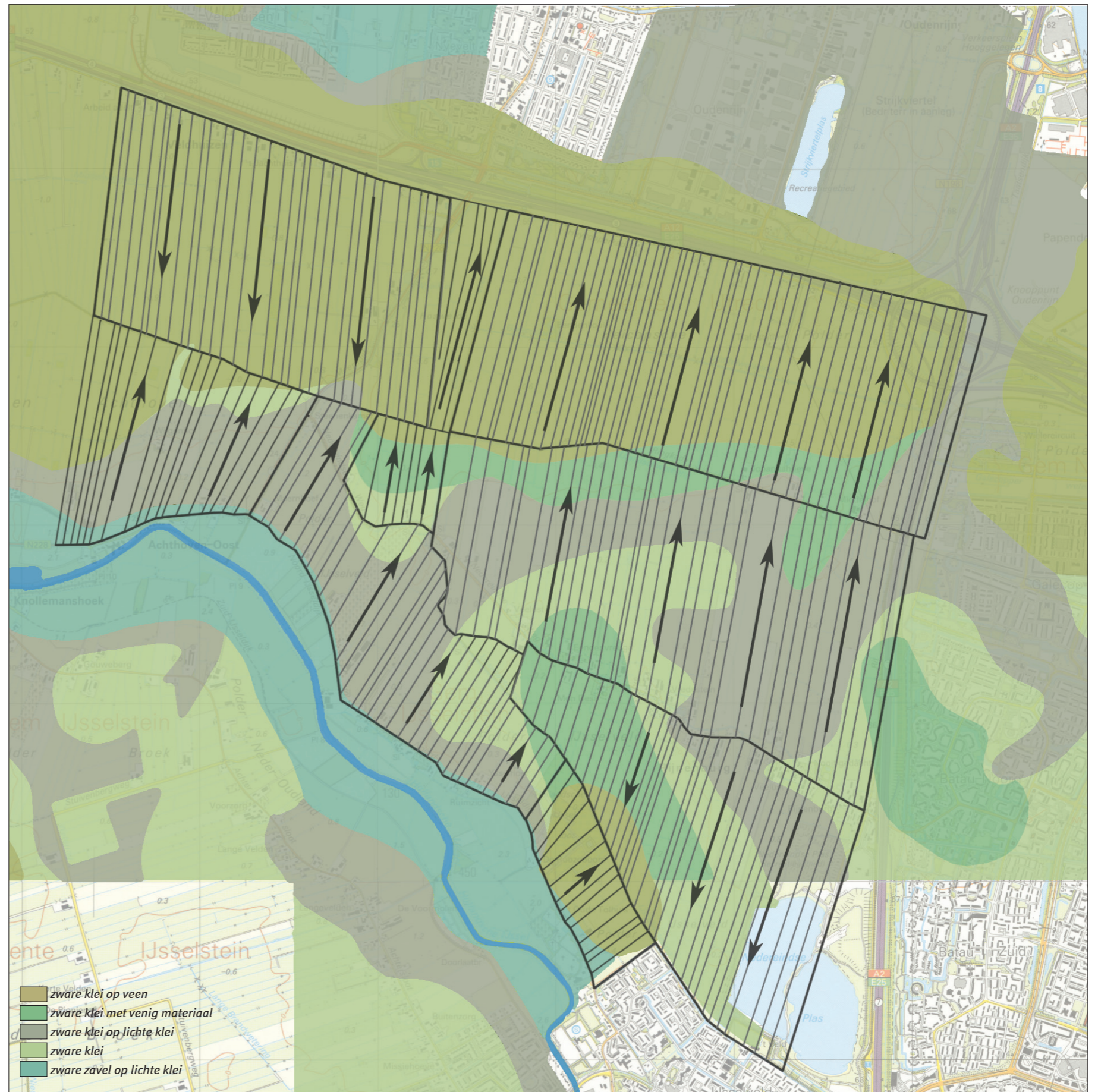
Pas in de elfde eeuw neemt de druk op het landschap werkelijk toe. Door de ontwikkeling van het belang van steden als Utrecht neemt de bevolking van de steden sterk in aantal toe. Het werd steeds lastiger deze groeiende populatie van voedsel te voorzien. Rond de steden ontstond een steeds grotere behoefte aan landbouwgrond. Om hieraan te voldoen begon men op grote schaal met de ontginning van de lagere en vochtiger klei- en veengebieden. Dit werk wordt wel de Grote Ontginning genoemd. Het ging

topografische kaart 13de eeuw, waarschijnlijk getekend in de 16de eeuw

er heel wat beter georganiseerd aan toe dan bij de vroeg middeleeuwse blokverkaveling. De verkaveling werd collectief aangepakt. Een groep van particuliere ondernemers, 'kolonisten', kocht van de landsheer of van de kapittels, toenmalige geestelijke colleges met veel macht en eigendommen, het recht om een tevoren aangewezen stuk 'wildernis' open te leggen. Hoewel de grond formeel in eigendom bleef van de grondheer kregen de kolonisten het vrijwel onbeperkte gebruiksrecht. Deze georganiseerde manier van verkavelen werd cope-ontginning genoemd, naar het cope-contract waarin afspraken werden vastgelegd ten aanzien van omvang van de ontginning, betaling van belasting en rechtspositie. Als erkenning van het gebruiksrecht werd door de heer belasting geïnd in 'tienden' of 'tijns'. Namen met de toevoeging 'kop', 'cope' of 'koop', zoals in Heicopsche Polder, herinneren aan deze vorm van ontginning. Vanuit een ontginningsbasis werd een blok met vooraf vastgestelde maten uitgezet. Men hield een strak verkavelingspatroon aan dat bestond uit ontginningsstroken die circa 1250-1300 meter lang en circa 110-115 meter breed waren. De cope had zo een oppervlak van ongeveer 16 morgen, circa 13 hectare, groot genoeg voor een gezinsbedrijf uit die tijd. De cope-ontginning ging als volgt in zijn werk. Eerst werd langs de voorzijde van de ontginning een weg aangelegd, 'dijk' genoemd. Daarlangs werd een wetering gegraven. Weg en wetering vormden de ontginningsbasis. Min of meer haaks op de wetering groef men sloten door het moerassige land tot het einde van de ontginning werd bereikt. De boerderijen werden aan de wetering op de kavels geplaatst. Het achter-eind van de ontginning werd gevormd door een achterkade. Wanneer een reeks ontginningen was afgerond begon men vanaf de achterkade, 'veeninwaarts', met een nieuwe reeks. Als basis werd dan aan de achterkade een nieuwe wetering gegraven. Ter bescherming tegen water van naastgelegen ontginningen of nog onontgonnen land werd aan weerszijden van de ontginning een zijkade, de zogenaamde 'zijdewende' of 'meent', opgeworpen. Rijnenburg is nog altijd zichtbaar erfgenaam van deze manier van ontginning. De middeleeuwse structuur van de copeverkaveling is hier gaaf bewaard gebleven.

Voor het graven van de Nedereindse Wetering, aanvankelijk Jutphase Wetering genoemd, is mogelijk gebruik gemaakt van een natuurlijke waterloop. Met name de bochtige loop van de wetering maakt dit aannemelijk. Dit water zou dan hebben gelopen door een restgeul van de Rijn of de IJssel. Beide blokken aan weerszijden van het Nedereind lijken aanvankelijk met een noordwaarts gerichte bocht langs de grens van IJsselstein te hebben uitgewaterd in de Hollandse IJssel. De ontginningsbasis loopt echter niet zo ver naar het westen. De Nedereindse Weg moet pas later over een afstand van circa 1,7 kilometer zijn doorgetrokken tot de Meerndijk. Daarbij werden verschillende, kennelijk eerder gemaakte, percelen schuin doorgesneden. Op twee, uit 1650 en 1684 daterende kaarten van het Grootwaterschap Heycop, genaamd de Lange Vliet, is dit weggedeelte aangegeven als 'De Uytweg van het Nedereynt van Jutphaes aen de Merendijck'. De oorspronkelijke situatie was daar waarschijnlijk al eerder veranderd als gevolg van de aanleg van de Meerndijk.

bodemkaart met daarop aangegeven de waarschijnlijke verkavelingsrichting

Het is niet eenvoudig te reconstrueren wat de precieze volgorde van ontginning in het gebied Rijnenburg is geweest. De ontginning van het Nedereind was deel van een operatie die in de kern Jutphaas was begonnen en in westelijke richting verliep. Waarschijnlijk is Rijnenburg al voor 1076 in ontginning. Dat bij deze fase de Nedereindse Weg als oorspronkelijke ontginningsbasis werd aangelegd lijkt geen twijfel. Of dit een cope-ontginning of een verkaveling met vrije opstrek was is niet duidelijk. De karakteristieke zij- en achterkaden ontbreken en nergens is de karakteristieke cope-eenheid herkenbaar. Ook het ontbreken van het woord cope in de benaming roept vragen op.

Men verkavelde vanaf de basis noordwaarts tot ten minste de IJlandswetering, waarbij het water afvloeide naar de Hollandsche IJssel. Het is de vraag of deze verkaveling in tweede termijn doorging tot aan de Heicopperkade, of dat aan de wetering werd gestopt. De Heicopsche Polder zou dan vanaf de Heicopperkade zijn ontgonnen en afgewaterd hebben in de Oude Rijn.

Aan de ene kant lijkt het logisch aan te nemen dat de Heicopperkade een kade is geweest ter afsluiting van de ontginning vanuit de Nedereindse Weg en -Wetering, en dat het water van de Heicopsche Polder in de richting van de Hollandsche IJssel werd afgevoerd. Zou de Heicopperkade een ontginningsbasis zijn geweest, dan was plaatsing van boerderijen bij de basis logisch geweest. Bovendien werd de zuidelijke, langs de Heicopperkade lopende watergang ook wel aangeduid als de 'Heicopper achterkade' of 'Heicopper achterwetering', terwijl deze bij gebruik als ontginningsbasis naar plaatselijke traditie de naam 'dijk' gekregen had moeten hebben. Ook op een kaart uit 1665, uitgegeven door Blaeu, wordt de Heicopperkade aangeduid als 'achtersloot'. Een achterkade of -sloot vormde altijd de achtergrens van een cope-ontginning. De huidige IJlandswetering wordt op een zeventiende-eeuwse kaart bovendien als 'Heycopper Dijck' aangeduid. De aanwezigheid van de driehoekige verkaveling ten noorden van de Heicopperkade is ten slotte alleen logisch als restverkaveling tussen twee cope-verkavelingen uit verschillende richting. Daarentegen zijn er ook redenen om aan te nemen dat de Heicopsche Polder vanuit de Oude Rijn ontgonnen werd. Zo ligt de noordelijke verkavelingsrichting van Heicop in het verlengde van de ontginningsbasis van het meer westelijk gelegen Reyerscop, waarvan we weten dat deze op de Oude Rijn uitwaterde. Om de gehele discussie nog complexer te maken wordt de IJlandswetering in sommige oude geschriften als 'Heycopper bovenkade' aangeduid. De vrij geringe bewoning langs de Heicopperkade wordt dan uitgelegd als een gevolg van de lage ligging van het westelijk deel van de polder.

Waterhuishouding

Het graven van de sloten zorgde voor de gewenste daling van de grondwaterspiegel. De grotere drooglegging die hiervan het gevolg was maakte het mogelijk op de akkers landbouw te plegen. Aanvankelijk waren de percelen, zeker op de hoger gelegen gronden, geschikt voor akkerbouw. Het water uit de sloten verzamelde zich in de wetering waarna het via de vliet uitwaterde op de rivier. Bij de uitmonding van de vliet werd een

uitwateringssluis aangelegd. Het water stroomde onder vrij verval naar de IJssel. De sluis ging dicht als het water in de rivier te hoog stond. Aanvankelijk kon hiermee worden volstaan. Ongewenste bijkomstigheid van de verlaging van het grondwater was echter dat de bovenste laag van het veen in de ondergrond van de klei-op-veengronden kwam droog te liggen. Het veen ging hierdoor inklinken en verteren of oxideren. De maaiveldverlaging die hiervan het gevolg was zorgde er na verloop van tijd voor dat de percelen onvoldoende drooglegging kregen. Steeds meer maatregelen waren nodig om de akkers droog te houden. Het graven van extra sloten was een van de maatregelen. Bij de start van de ontginningen was de afstand tussen de sloten rond de 100 meter. Al gauw bleek het noodzakelijk extra sloten te graven. Een tot soms wel drie extra sloten waren nodig om voldoende ontwatering van de percelen te kunnen bereiken. Molentjes werden ingezet om betere ontwatering te kunnen realiseren. In eerste instantie werden hierbij per boerderij ros- of paardenmolens ingezet. Deze molentjes zorgden voor plaatselijk verlagen van de grondwaterstand. Deze vorm van onderbemaling kon maar op heel beperkte schaal worden toegepast.

In de loop der eeuwen kwamen de polders lager te liggen dan de rivieren en kon water niet meer overal onder vrij verval uitstromen. In de eerste helft van de vijftiende eeuw deden daarom windwatermolens of poldermolens hun intrede. Ros- of paardenmolens, later vervangen door weidemolentjes, werden nog wel ingezet maar hun rol werd ondergeschikt. De windwatermolens waren eigenlijk aangepaste korenmolens die al veel langer werden gebruikt. Met behulp van een schoepenrad en later een vijzel, aangedreven door de wind, maalden ze het water uit de vliet in de rivier of boezem. Het systeem van bemaling met windmolens verbeterde de waterhuishouding in de polder aanzienlijk, een veel beter en constanter peilbeheer was het gevolg. Enig nadeel was dat men afhankelijk was van de wind om water te kunnen uitmalen. De windwatermolens werden door alle gebruikers van de polder gezamenlijk betaald. Om deze collectieve vorm van waterbeheer te organiseren werden de waterschappen opgericht.

Door regelmatige overstromingen van de Hollandsche IJssel bij Gouda werd besloten deze af te dammen ter hoogte van Vreeswijk. De dam, gerealiseerd in 1285 op aandrang van graaf Floris V van Holland, had tot onbedoeld gevolg dat de IJssel begon te verzanden. Hierdoor kon water uit de polders van Rijnenburg niet langer worden gespuid op de Hollandsche IJssel. Lozen op de Oude Rijn was ook geen optie omdat deze bij Katwijk was verzand en al maximaal werd ingezet bij de afwatering van de Hollandsche gewesten. Een oplossing werd gevonden in het lozen van het water op de Vecht bij Breukelen. Om het water hier te laten komen werd een watergang gegraven, deels nieuw, deels via bestaande sloten. Dit water werd de Heycop of Lange Vliet genoemd. De Heicopsche Polder en later ook Het Nedereind van Jutphaas en IJsselveld, waterden via deze lange weg af naar het noorden. Deze polders werden verenigd in het waterschap 'Heycop' genaamd 'De Lange Vliet'.

topografische kaart 1665

De polders Bijleveld en Reyerscop, aan de westkant van de Meerndijk, kozen een andere oplossing. Zij kregen het recht hun water op de Amstel te lozen. Ook hiertoe werd een watergang gegraven waarvan de Bijleveld een onderdeel is. De Bijleveld en de Heycop liepen voor een groot deel parallel aan elkaar. Ter hoogte van Mijdrecht stroomde de Bijleveld in de Amstel.

Dwarsdijken als de Meerndijk waren van belang in verband met dreiging van overstrooming vanuit het oosten. Dwarsdijken hadden niet tot taak water uit een rivier tegen te houden maar dienden om gebieden benedenstrooms te beschermen tegen de gevolgen van dijkdoorbraken in de bovenstroom van de rivieren. De westelijk gelegen waterschappen, van Woerden tot Rijnland maakten zich vooral zorgen over de kwaliteit van de Noorder Lekdijk. Wanneer de Meerndijk precies is aangelegd is niet met zekerheid te zeggen, maar een datering rond of kort na 1200 ligt voor de hand. De dwarsdijk is pas na voltooiing van de verkaveling tot stand gekomen, want hij snijdt schuin door het regelmatige verkavelingspatroon. Ook weten we dat de 'Mernedijk' wordt genoemd in een akte van 1279. De naam 'Maerne' komt eerder voor, in een akte uit 1217, maar bij deze vernoeming is onzeker of hier bedoeld wordt op de dijk of op de meer noordelijk gelegen nederzetting, het latere De Meern.

De dijk is al genoemd in verband met een door de Romeinen gegraven kanaal. Het kanaal was waarschijnlijk reeds verzand bij aanvang van de middeleeuwen. De dijk had een goed fundament op de zandige ondergrond van de opvulling van het kanaal, dan wel van de bedding. Door veenklink van de omgeving was de zandrug bovendien wat hoger dan de omringende gronden komen te liggen. Daarmee werd een ideale basis gevormd voor de gewenste dwarsdijk.

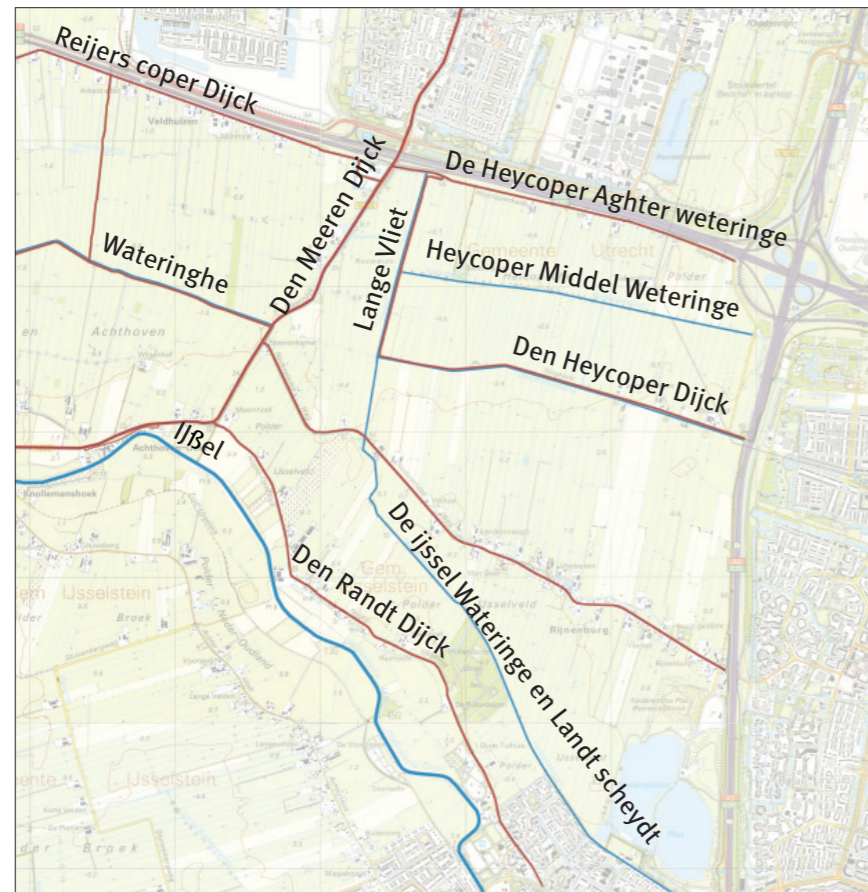
Het is niet waarschijnlijk dat een riviertje, aangeduid als Marne, Maerne of Marre, door het gebied Rijnenburg heeft gestroomd; de bodemgesteldheid en het middeleeuwse verkavelingspatroon vertonen hier geen enkel relict van het bestaan van een riviertje. Het toponiem Marremunde doet echter anders vermoeden. Deze naam wordt in 1208 genoemd en duidt op een oude uitmonding in de IJssel. Mogelijk gaat het om een overloopgeul vanuit die rivier die rond het zuidelijk uiteinde van de Meerndijk een kleine kleirug heeft afgezet. De Meerndijk werd in 1323 opgehoogd na een doorbraak van de Lekdijk, die het jaar tevoren had plaatsgevonden. Ten slotte moet het wiel genoemd worden dat aan de Meerndijk is gelegen. Deze kolk of plas, die na dijkdoorbraak is ontstaan is waarschijnlijk in 1523 ontstaan en wordt aangeduid als 'Waaikuil' of 'Waagkuil'.

Ridderhofsteden

In Rijnenburg lagen minstens drie weerbare huizen, waarvan twee ridderhofsteden. Ridderhofsteden bestonden vrijwel altijd uit een woontoren met singelgracht en waren in bezit van zogenaamde riddermatige heren, heren die voldeden aan de voorwaarden om tot ridder geslagen te worden. Van deze drie huizen zijn vanaf de twaalfde eeuw vermeldingen bekend. Alledrie zijn in de loop der eeuwen nagenoeg verdwenen. Slechts aan de hand van kopergravures en tekeningen van de verschillende gebouwen die op de terreinen gestaan hebben weten we iets over de

fragment Oude Hollandse Waterlinie met inundatie gebieden

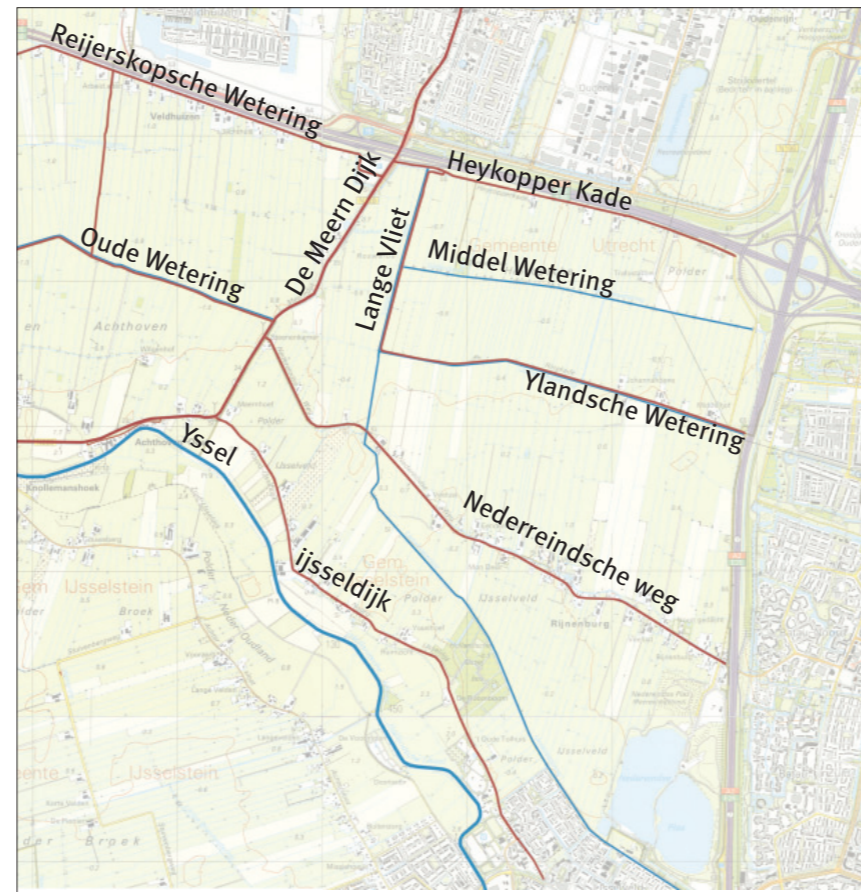
namenkaart 1665

uiterlijke verschijning van de huizen. ‘Rijnenburg’ dat ook ‘Het Huis van Gent’ genoemd werd, was de grootste van de drie. Het huis wordt voor het eerst vermeld in 1336 en het gebied Rijnenburg dankt waarschijnlijk zijn naam aan dit huis. ‘Rijnenstein’ was het stamhuis van het geslacht ‘Jutfaes’ en bestond waarschijnlijk al in de twaalfde eeuw. Het derde weerbare huis droeg de naam ‘Everstein’ en was de eenvoudigste van de drie.

Zowel ‘Rijnenburg’ als ‘Rijnenstein’ waren gelegen aan de zuidkant van de Nedereindse Weg, direct ten westen van het punt waar nu het viaduct van de Rijksweg A2 de Nedereindse Weg kruist. ‘Everstein’ lag aan de noordzijde van de Nedereindse Weg, de plaats waar het gestaan heeft is nog goed herkenbaar. Er ligt nog een eilandje binnen de voormalige nog bestaande kasteelgracht. Het bevindt zich op het erf van Nedereindse Weg 540. De boerderij die nu op deze plek staat kreeg bij de bouw aan het einde van de Tweede Wereldoorlog de naam Vredestein.

Grondgebruik

Boeren verbouwden met name tarwe en rogge. Gerst, haver, vlas en hennep werden ook verbouwd, maar in kleinere hoeveelheden. De akkerbouw vond vooral op de stroomruggen plaats. De akkers werden bemest met mest van het eigen vee. Dit vee, dat vooral bestond uit koeien en varkens, zorgde ook voor melk en vlees. Aanvankelijk zal nagenoeg de volledige productie voor eigen gebruik zijn geweest. Met een beetje

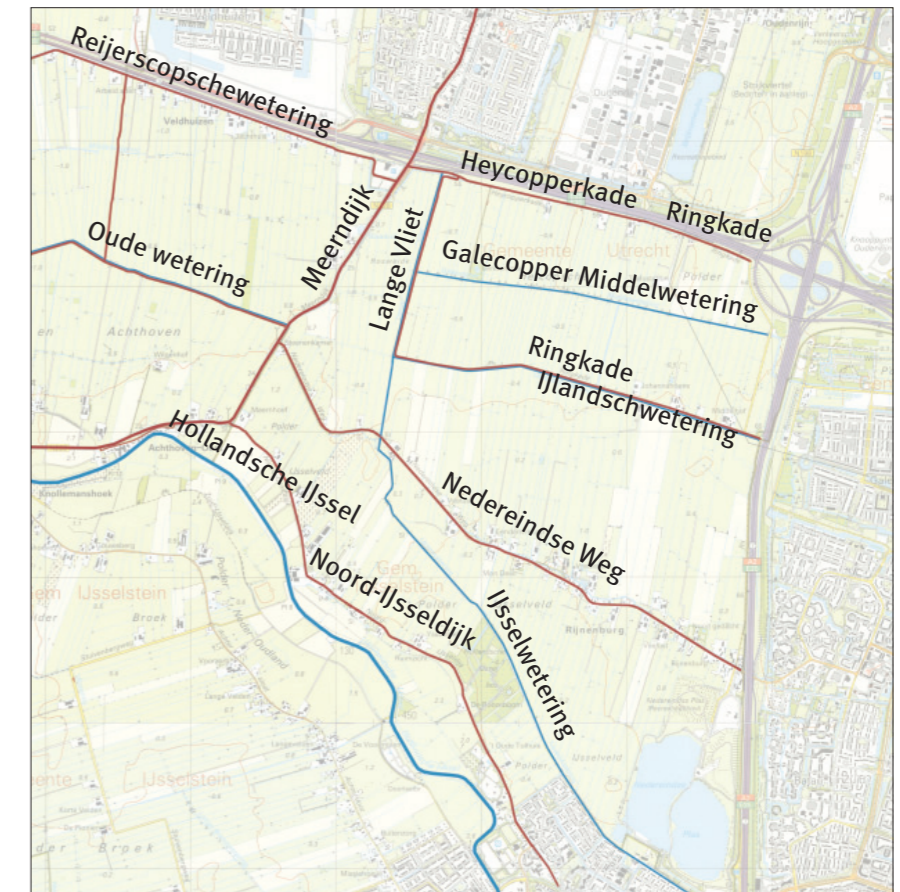

namenkaart 1850

ruilhandel werd voorzien in extra behoeften. Al gauw, zeker dicht bij de snel groeiende stad Utrecht, werd voornamelijk geteeld voor de handel. In de middeleeuwen was het landschap kleinschaliger dan nu. Dit kwam niet door hoog opgroeiende bomen of bossen. Veel bomen zullen er niet hebben gestaan, de behoefte aan hout was zo groot dat alle opgaande beplanting werd gekapt. De kleinschaligheid was eerder het gevolg van het veelsoortig gebruik van het landschap door de boeren. Houtopstanden werden als geriefbosjes gebruikt en daardoor vaak laag bij de grond als hakhout afgezet. Bij verschillende boerderijen hebben eendekooien gelegen. Deze werd aangelegd om watervogels te vangen. Ook de grote variatie in akkergewas heeft sterk bijgedragen aan de kleinschaligheid. Het hele jaar door kleurden een grote verscheidenheid aan akkergewassen en kruiden de akkers en de weilanden. De graslanden en akkers hadden een totaal ander voorkomen dan de gazonweides van tegenwoordig. Tussen het gewas was plaats voor een grote variatie aan kruidachtigen, die nog niet als onkruid konden worden bestreden. Ook het hooiland, in laaggelegen polders als de Heycopsche Polder, bestond voor een groot deel uit kruiden.

Infrastructuur

Met de komst van bewoners en door de ontginningsactiviteiten nam het aantal wegen toe. Anders dat bij het water is er in de middeleeuwen geen overheid of andere vorm van gezamenlijkheid die zich bekommert over de

namenkaart 2004

lokale wegen. De wegen zijn een particuliere aangelegenheid met een per streek of plaats verschillende intensiteit van onderhoud. Dit particuliere eigendom had vaak tolheffing tot gevolg. Deze tol had niet veel te maken met de mate van verzorging van het wegdek. De meeste wegen in de middeleeuwen hadden een klei- of kleiachtige bovenlaag en de begaanbaarheid van dergelijke wegen was, tol of geen tol, doorgaans slecht. In natte perioden en in de wintermaanden waren deze wegen voor voetgangers nauwelijks begaanbaar.

De snelste manier van reizen was de diligence of postkoets, comfort moest men van dit vervoersmiddel, rijdend over de hobbelige wegen echter niet verwachten.

De Meerndijk, gelegen op de oude dwarsdijk van de IJssel tot De Meern, is vanaf de late middeleeuwen de belangrijke verbindingroute van Utrecht naar Gouda en Rotterdam. De Nedereindse weg en de Reijerscoper Dijk zijn belangrijk voor plaatselijk en regionaal verkeer.

De waterwegen vormden een veel beter netwerk dan de landwegen. Rivieren als de Hollandse IJssel en de Rijn, maar ook vaarten als de Heycop, de Bijleveld en de Vaartse Rijn zijn belangrijk verbindingen voor personen en goederenvervoer. Wie over grotere afstanden moest reizen of iets moest laten vervoeren deed dit veelal over water. De trekschuit was een redelijk comfortabel vervoersmiddel hoewel tamelijk langzaam.

